

**EXTENDED
ABSTRACT****The study of Kufic inscriptional elements (Surah Yasin) in Shoushtar Congregational Mosque**Sahar Salehi ^{1*}Seyyed Abootorab Ahmad Panah ²

1. * Master of Graphics, Faculty of Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor in Graphics, Tarbiat Modarres University, Tehran, Iran

Received: 02.11.2019

Accepted: 14.12.2019

DOI: 10.22055/pyk.2019.15422

Introduction

Shoushtar Congregational Mosque is one of the oldest mosques in Iran. Al-Motaze-bollah, the 13th Abbasid caliph, order the construction of this monument in 254 AH, and it was completed during the reign of 23rd Caliph, al-Mostarshedobellah (512-529 AH). The mosque was later renovated. This mosque has several inscriptions written in Kufic script. One of these inscriptions is mounted on the wall of the mosque. The inscription is 32 meters in length, with some of the verses of Surah Yasin being rendered in Kufic script. The current study aimed to investigate the elements of this inscription and its rules of calligraphy and visual quality. The current study aimed to find out the details of this valuable inscription, thereby revealing the specific feature of these inscriptional elements and their quantitative diversity. Concerning this issue, "Abdollah Quchani and Mahnaz Rahimiifar" (2003) have addressed some of the existing inscriptions in a book entitled "Inscriptions of Mosques in Shooshtar Congregational Mosque and Imamzadeh Abdullah". Seyyed Vahid Mousavi Jazayeri (2016) in a book entitled "Kufic Stone Inscriptions 1" studied Kufic scripts of Shushtar Congregational Mosque. In 2015, the same author explored the conceptual meaning of the inscription and the reason behind the type of script in another book, "The Kufic Inscriptions of Shushtar Congregational Mosque 2. In addition, Ibrahim Delavaran (2016) investigated these inscriptions from the third century to the late Qajar Period in his thesis "The Aesthetic Study of Shushtar Islamic Inscriptions". Sara Omidbakhsh (2018) did an article entitled "A comparative study of mosques with an emphasis on Shushtar Congregational Mosque as Islamic-Iranian architecture". The difference between the mentioned study and the literature lies in the investigation of Kufic script elements of Surah Yassin in Shooshtar Congregational Mosque.

Keyword:Shoushtar Congregational Mosque
Kufic Inscription
Surah Yasin**Methodology**

This is a qualitative study presented in a descriptive-analytical method. The method of data collection included a library search, documentary, and field study. Analyzes were obtained using photographic images and a systematic drawing of the inscriptions.

Results

The following results are obtained from the analysis of the inscriptional elements of Surah Yasin:

Letter (الف types, 8 Letters (ب/ت/ث types, 8 letters (ح/ج/خ types, letters (ذ/د) 12 types, letters (ز/ر types, 6 (س/ش types, 4 (ص/ض types, 2 (ط/ظ types, (ع/غ) 13 types, (ق/ف) 10 types, 7 (ك types, 14 (ل types, 10 (م types, 35 (ن types, 31 (و types, (ه) 19 types, 17 (ی types, and 8 (لا types. Figure 1 and tables 1 – 6 depict the general shape of the inscription, analytical review, and inscriptional elements.

Conclusion

As evidenced by the obtained result, in total, the greatest variation in design was observed in two letters, namely (ن) and (و). The letters (ك), (ط), (د) were written very similarly, and the letters (ر) and (ن) were written similarly in some words. These similarities throughout the inscriptions have reduced the readability of the text. The circled letters, such as (ف), (ه), (م), (و), (ق), have equal circles throughout the inscription leading to the establishment of a relationship all through it. Letters (و), (ن), (ز/ر), (ذ/د) were written in both short and long letters resulting in creating harmony in words of Surah Yasin whose letters are of great variety due to the space of words.

Figure 1.

Sections of Surah Yasin on the Kufic inscription on Mihrab Wall, Shushtar Congregational Mosque
Source: authors

Table 2. Parts of the refurbished inscription of Surah Yasin, Shushtar Congregational Mosque, Source: authors

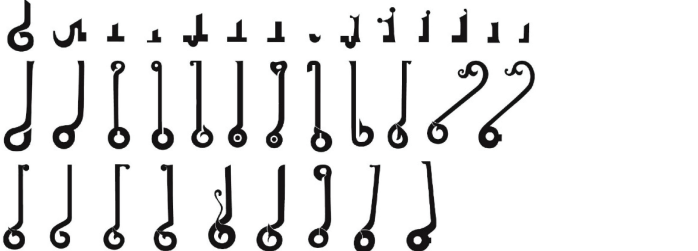
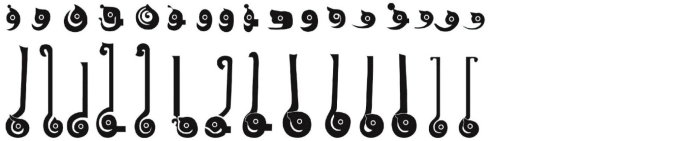

 <p style="text-align: center;">أَحْسِبُهُ فِي يَوْمِ إِتَابٍ مُبِينٍ ﴿١١﴾ وَأَنْشُرْتُمْ لَهُمْ جَنَّاتٍ وَعَدَدُ مَا فِيهَا مِثْلَ مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ</p>
 <p style="text-align: center;">الَّذِينَ اسْتَأْذَنُوا إِلَىٰ آلِهِمْ لِيَرْجِعُوا إِلَيْكُمْ وَأَقْبَلُوا إِلَيْكُمْ فَوَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لوَ كَانُوا يَأْمُرُونَ بِالْحَقِّ وَالْبِرِّ تَتَزَيَّدُونَ ﴿١٢﴾</p>
 <p style="text-align: center;">تَنْتَهُوا لَنْرَجِعَكُمُ إِلَىٰ جَنَّاتِكُمْ وَالنَّارُ لَمْ تَكُنْ لَكُمْ كَائِدَةً فَاصْبِرُوا إِنَّا جَارِكُمْ</p>

Table 3. Extension of letters (ك), (د), and (ط / ظ) in Surah Yasin Inscription, source: authors

Letters/Number of letters in the inscription	First / Middle / Last
(الف) Variety: 22 types	
(ب/ت/ث) Variety: 9 types	
(ح/ج/خ) Variety: 11 types	
(د/ذ) Variety: 12 types	
(ر/ز) Variety: 13 types	
(س/ش) Variety: 13 types	
(س/ش) Variety: 4 types	
(ط/ظ) Variety: 2 types	
(ع/غ) Variety: 12 types	
(ف/ق) Variety: 10 types	
(ك) Variety: 7 types	
(ل) Variety: 14 types	
(م) Variety: 10 types	

Table 3. Extension of letters (ن), (د), (ك), and (ط/ظ) in Surah Yasin Inscription, source: authors

Letters/Number of letters in the inscription	First / Middle / Last
(ن) Variety: 35 types	
(و) Variety: 31 types	
(ه) Variety : 19 types	
(ي) Variety: 17 types	
(لا) Variety: 8 types	

The correspondence between contrasting letters, round letters, and uppercase letters is most important in the script. The existence of a harmonious yet dynamic system plays an important role in the aesthetic structure of the inscriptions. Horizontal lines create a sense of relaxation in the text. Sometimes some horizontal edges of a word are stretched more than usual. The Kufic script has aesthetic values in many ways, including fine and perfect endurance of vertical and horizontal lines which are written with the most delicate curvature, scratch, or dentation. Moreover, special attention is devoted to perfect parallelism between the vertical and apical edges of the letters. The proportion in the combination of consecutive letters of a word in terms of distance, height, shape, as well as uniformity in discontinuous letters in this script, also contribute to this aesthetic value. The circles of Kufic letters are based on specific geometric rules. In addition, attention has been paid to the congruence and combination in line and page and the placement of vertical lines and circles creates visual balance and congruence in the inscription text. Letters, such as (ط), (ك), (د) can be extended to take all available space. The distance between letters is almost equal (Shamil, 1386:30). In Surah Yasin inscription in Shushtar Mosque, single letters of (و), (ي), (د), (ك), (ر), (ن), (ن) are written with the same height as high letters (vertical), such as (ل), (الف), and (ط/ظ).

Table 4. Extension of letters (ك), (د), and (ط / ظ) in Surah Yasin Inscription, source: authors

Extension sample (ط)	Extension samples (ك)	Extension samples (د)

The equal circles of (و), (ه), (ق), (ف), (م) in Kufic ornamental inscription on the wall of the main Mihrab of Shushtar Congregational Mosque are also one of the features of this inscription.

Table 5. Samples of equal eye circles in (م/و/ق/ف) in Surah Yasin Kufic inscription, source: authors

Sample of equal circles (ه)	Sample of equal circles (م)	Sample of equal circles (و)	Sample of equal circles (ق/ف)

In Kufic script, in addition to similar letters, some shapes are similar to others, which can be mistaken when reading, such as (ر) and (و) which are written similarly or (ع), (ف), (ق), and (م) which are slightly different in the first and the middle of the word. To solve this problem, the author needs to make a clear distinction between these similar letters. For instance, between (د) and (ذ), (ك) should be written short and (ك) should be written long (Fazaeli, 1982: 190). In Surah Yasin Kufic inscription, letters (د), (ك), and (ط / ظ) are very similar to each other; moreover, letters (ن) and (ر) are written very similarly which has reduced their readability. Letter (و) has been written in both short and elongated forms with the same height as (الف). The short (و) itself has 17 types of design variations and the elongated (و) is also of 14 types.

Figure 2.

Single letter (و) in short form in Surah Yasin Kufic inscription of Shushtar Congregational Mosque
 source: authors

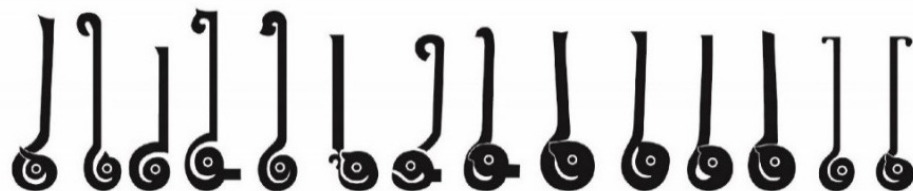
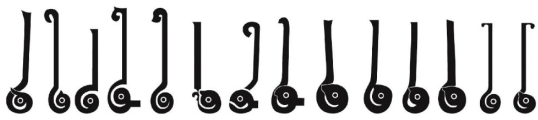

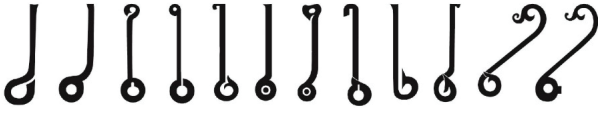

Figure 3.

Single letter (و) in the elongated form with the same height as (الف) in Surah Yasin Kufic inscription of Shushtar Congregational Mosque
 source: authors

Table 6. High letters with the same height as (الف), source: authors

(و)	
(ط / ظ)	
(ذ / د)	
(ر)	
(ك)	
(ن)	

Post script

1. Kufic Stone Inscription Culture, Script, and Graphics: The Aesthetic Art and Global Heritage of Early Kufic Calligraphy . S.M.V Mousavi jazayeri, S. M. H. Mosavi jazayeri, L. M. Christian, 2013, New York – Ulm, Blautopf publishing

2. Kufic Inscriptions of the historic grand mosque of shoushtar . S.M.V. Mousavi jazayeri , Patrik Ringgenberg , Perette E. Michelli , Ali Mohammad Chaharmahali . S.M.H. Mosavi Jazayeri

References

- Delaware, Abraham (2017). Aesthetic study of Islamic inscriptions in Shoushtar from the third century AH to the late Qajar period (Case studies: 1 – Shoushtar Mosque, 2 – Imamzadeh Abdollah in Shooshtar, 3 – Sayyid Mohammad Golabi Monument). Supervisor: Hamid Reza Gholichkani, Thesis in the partial fulfillment of Master of Arts Degree. Tehran: Soore University

- Fazili, Habibollah (1982). Atlas of Calligraphy (Research on Islamic Scripts). Isfahan: Mashal Publishing

- Ghuchani, Abdollah Rahimiifar, Mahnaz (2001). Inscriptions of Shoushtar Congregational Mosque and Imamzadeh Abdullah. The Institute of Language and Dialect.

- Shill, Anne Marie (2007). Islamic Calligraphy. Translated by Mahnaz Shayestehfar. Tehran: Institute of Islamic Studies

سحر صالحی *
سیدابوتراب احمد پناه **

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۱۱
تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۹/۲۳

مطالعه مفردات کتیبه کوفی (سوره یس) مسجد جامع شوشتر

چکیده

مسجد جامع شوشتر یکی از مساجد قدیمی ایران است که ساخت آن در سال ۲۵۴ هجری به دستور خلیفه سیزدهم عباسی، المعتز بالله شروع و در سال‌های (۵۱۲-۵۲۹) در دوره خلافت، خلیفه بیست و سوم المسترشد بالله به پایان رسید. این مسجد در دوره‌های بعد مرمت و بازسازی شد. چند کتیبه به خط کوفی در این مسجد وجود دارد، که یکی از این کتیبه‌ها، کتیبه دیوار مسجد است. طول این کتیبه ۳۲ متر است که بخشی از آیات سوره «یس» با خط کوفی به صورت برجسته در آن گچ‌بری شده است. موضوع این پژوهش بررسی مفردات این کتیبه و قواعد خوش‌نویسی و کیفیات بصری آن است. هدف این پژوهش شناخت جزئیات این کتیبه ارزشمند است که در نتیجه پژوهش به سؤال چپستی و ویژگی خاص مفردات این کتیبه و تنوع کمی آن‌ها پاسخ داده می‌شود. این پژوهش کیفی است که به روش توصیفی تحلیلی ارائه می‌شود. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی می‌باشد. تحلیل‌ها با استفاده از تصاویر عکاسی شده و ترسیم سیستمی کتیبه‌های موجود در آن مکان به دست آمده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، در مجموع در حروف (ن) و (و) بیشترین تنوع طراحی وجود دارد. حروف (د)، (ط)، (ک) بسیار شبیه به هم نوشته شده‌اند و حروف (ر) و (ن) نیز در بعضی از کلمات شبیه به هم نوشته شده‌اند این شباهت‌ها در کل کتیبه در این حروف باعث کاهش خوانایی متن شده است. حروف چشمه‌دار مانند (ف)، (ق)، (و)، (م)، (ه) دارای تساوی دوایر چشمه‌هایشان در کل کتیبه هستند و این یکسانی نوعی رابطه در کل کتیبه به وجود آورده است. حروف (د/ذ)، (ر/ز)، (ن)، (و) به دوصورت کوتاه و بلند نوشته شده‌اند این امر باعث ایجاد تناسب در کلمه‌های متن سوره یس شده است که با توجه به فضای کلمات، حروف آن از تنوع برخوردار هستند.

کلیدواژه:
مسجد جامع شوشتر
کتیبه کوفی
سوره یس

نویسنده مسئول: کارشناس ارشد ارتباط تصویری دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران *

salehisahar@modares.ac.ir

استادیار گروه گرافیک دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران **

ahmadp.a@modares.ac.ir

مقدمه

مسجد جامع شوشتری یکی از مساجد قدیمی ایران است که ساخت آن در سال ۲۵۴ هجری به دستور خلیفه سیزدهم عباسی، المعتز بالله شروع و در سال‌های (۵۱۲-۵۲۹) در دوره خلافت، خلیفه بیست و سوم المسترشد بالله به پایان رسید. این مسجد در دوره‌های بعد مرمت و بازسازی شد. این مسجد چند کتیبه به خط کوفی دارد یکی از این کتیبه‌ها، کتیبه دیوار مسجد است. طول این کتیبه ۳۲ متر است که بخشی از آیات سوره «یس» با خط کوفی به صورت برجسته در آن گچ بری شده است. موضوع این پژوهش بررسی مفردات این کتیبه و قواعد خوشنویسی و کیفیات بصری آن است. هدف این پژوهش شناخت جزئیات این کتیبه ارزشمند است که در نتیجه پژوهش به سوال چستی و ویژگی خاص این مفردات این کتیبه و تنوع کمی آنها پاسخ داده می‌شود. این پژوهش کیفی است که به روش توصیفی تحلیلی ارائه می‌شود. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی می‌باشد. تحلیل‌ها با استفاده از تصاویر عکاسی شده و ترسیم سیستمی کتیبه‌های موجود در آن مکان به دست آمده است.

پیشینه پژوهش

اغلب پژوهش‌های مرتبط با مسجد جامع شوشتر از جنبه معماری به آن پرداخته و کتیبه‌های آن کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. «عبدالله قوچانی و مهناز رحیمی فر» (۱۳۸۲)، در کتابی به نام «کتیبه‌های مسجد جامع شوشتر و امامزاده عبدالله» به برخی از کتیبه‌های موجود پرداخته شده و کتیبه کوفی مذکور و سوره یس مسجد جامع شوشتر به صورت کامل بررسی نشده و تصویر کاملی از این کتیبه در آن وجود ندارد و صرفاً به معرفی بنا و برخی کتیبه‌ها پرداخته است. «سید وحید موسوی جزایری» (۱۳۹۵) در کتابی به نام «کتیبه‌های سنگی کوفی»^۱ به کلیت خطوط کوفی مسجد جامع شوشتر می‌پردازد و به ساختار و ویژگی‌های خاص این کتیبه که به طول سی و دو متر می‌باشد نیز پرداخته است و از این جنبه با پژوهش این مقاله متفاوت می‌باشد. همین نویسنده در سال ۲۰۱۵ در کتابی دیگر به نام «کتیبه‌های کوفی مسجد تاریخی جامع شوشتر»^۲ به بررسی مفهومی معنای متن کتیبه و دلیل نوع نوشتار را بررسی می‌کند «ابراهیم دلاوران» (۱۳۹۵) در پایان نامه خود به نام «مطالعه زیبایی شناسی کتیبه‌های اسلامی شوشتر» از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجار (نمونه‌های موردی: ۱. مسجد جامع شوشتر ۲. امامزاده عبدالله شوشتر ۳. بقعه سید محمد گلابی). به معرفی کتیبه‌های مسجد جامع شوشتر پرداخته است موضع این پایان نامه زیبایی شناسی و معنای معنوی بخش‌هایی از تزیینات و کتیبه‌ها بوده است. «سارا امید بخش» (۱۳۹۷) در مقاله‌ای به نام «بررسی تطبیقی مساجد با نگاهی معطوف به مسجد جامع شوشتر و مساجد هم عصر آن به عنوان معماری ایرانی اسلامی» به بررسی ساختار معماری مسجد جامع شوشتر و مساجد هم دوره آن پرداخته است. کار متفاوت این پژوهش نسبت به پیشینه موضوع بررسی مفردات خط کوفی سوره یاسین کتیبه مسجد جامع شوشتر است.

ویژگی‌های کلی مسجد جامع شوشتر

ساخت مسجد جامع شوشتر در سال ۲۵۴ هجری به دستور خلیفه عباسی «المعتز بالله» شروع شد و در دوره (۵۱۲-۵۲۹) خلافت عباسی «المسترشد بالله» در سال ۴۴۵ ه. ق به پایان رسید. «احمد (معزالدوله) یکی از فرزندان بویه در سال ۳۲۶ ه. ق. کرمان و خوزستان را متصرف شد. وی پس از کسب قدرت، با سپاهی به بغداد رفت و پس از تصرف مرکز خلافت عباسی در سال ۳۳۴ ه. ق. مستکفی خلیفه بغداد را مزول و کور کرد {از میان برداشت} و المطیع بالله را به خلافت منصوب داشت.

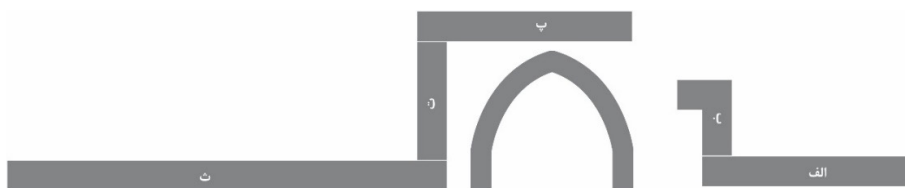
معزالدوله تا سال ۳۵۶ ه.ق با قدرت حکومت کرد و چون درگذشت، پسرش عزالدوله بختیار در بغداد به حکومت رسید. در این احوال عضدالدوله پسر رکن الدوله (حسن) که به موجب وصیت عموی خود عمادالدوله به حکومت فارس و خوزستان رسیده بود، به سوی بغداد حرکت و در سال ۳۶۶ ه.ق مقر خلافت را متصرف شد و به حکومت عزالدوله بختیار خاتمه داد. عضدالدوله در ۴۷ سالگی و به سال ۳۷۲ ه.ق درگذشت. پس از درگذشت عضدالدوله، ابوالحسن احمد پسر او از سوی برادر خود صمصام الدوله به حکومت خوزستان منصوب شد، در همین سال (۳۷۲ ه.ق) شرف الدوله پسر دیگر عضدالدوله که پس از مرگ پدر از کرمان آمده بود، فارس را تصرف کرد و سپس به خوزستان لشکر کشید و آن جا را تیز فتح کرد. شرف الدوله برادر خود بهاء الدوله را به حکومت خوزستان گماشت. شرف الدوله در سال ۳۷۷ ه.ق درگذشت و بین برادرانش صمصام الدوله و بهاء الدوله بر سر حکومت اختلاف افتاد و جنگی سخت روی داد. سرانجام قرار بر این شد که فارس و قسمت شرقی خوزستان یعنی ناحیه ارجان (بهبهان) متعلق به صمصام الدوله و بقیه خاک خوزستان و ناحیه عراق تحت فرمان بهاء الدوله باشد. بدین ترتیب خوزستان در قلمرو حکمرانان فارس و تحت تصرف خاندان دیالمه فارس بود. در سال ۴۳۷ ه.ق ابوکالیجار دیلمی که سلاجقه او را از همدان رانده بودند، از سوی اینان به حکومت خوزستان منصوب شد و تا سال ۴۴۳ ه.ق که درگذشت بر این سمت باقی بود» (سیستانی، ۱۳۷۳: ۲۳۰-۲۳۱). در دوره ساخت مسجد جامع شوشتر حاکمان نامبرده شده در خوزستان حکمرانی می‌کردند. بنابراین تاریخ های نامبرده شده پژوهشگر معتقد است که می‌توان گفت بنای اولیه مسجد جامع شوشتر در دوره آل بویه ساخته شده است. مسجد جامع شوشتر از نوع شبستانی، ستون دار (دارای ۵۴ ستون) به سبک خراسانی، بدون گنبد، دارای مناره‌ای به ارتفاع ۲۴٫۷ متر است. این مسجد دارای دو محراب یکی محراب اصلی و دیگری محراب تابستانی است. محراب اصلی شامل: تزیینات گچ‌بری و آیات سوره اسراء به خط کوفی تزیینی است که در وسط آن کتیبه‌ای به خط ثلث دارد. دو نیم ستون در اطراف این محراب وجود دارد. بیشینه این محراب می‌تواند همزمان با ساخت مسجد جامع شوشتر باشد به دلیل نوع خط کوفی که دارد در قدیم نام خلیفه در بالای آن وجود داشته که امروزه موجود نیست. محراب تابستانی دارای تزیینات گچ‌بری و آجر چینی است رو به قبله موازی با محراب اصلی که در صحن مسجد گرفته است. محراب تابستانی در دوره صفویه ساخته شده است. در نقوش آجر چینی پیشانی محراب بیرونی ده مرتبه نام علی ابن ابی طالب نقش بسته است. در قوس محراب بخشی از سوره توحید به خط کوفی معقلی کار شده است.

کتیبه‌های کوفی مسجد جامع شوشتر

مسجد جامع شوشتر دارای کتیبه‌های کوفی بسیاری است که از دوره‌های مختلف در آن برجای مانده است که در متن به آن‌ها اشاره شده است. کتیبه کوفی دیوار بیرونی مسجد جامع شوشتر، تکرار کلمه الله بر دیوار مناره آن، کتیبه کوفی محراب تابستانی مسجد جامع شوشتر، کتیبه‌های کوفی دیوار محراب شامل بخش‌هایی از سوره یس، سوره اسراء، بخش‌هایی از سوره توبه، کتیبه چوبی به خط کوفی ساده است. در اینجا به تحلیل مفردات (تک حروف) کتیبه سوره یس دیوار محراب مسجد جامع شوشتر پرداخته می‌شود. آیات سوره یس به خط کوفی بر دیوار محراب اصلی مسجد جامع شوشتر به طول سی و دو متر در ارتفاع ۱۶۰ سانتی‌متری از زمین قرار دارد. در بالای محراب ارتفاع آن بیشتر هم می‌شود بر سطح این کتیبه از آیه ۸ تا ۲۳ سوره یس به خط کوفی ساده و برگردار با پس‌زمینه‌ای از گل و برگ به صورت برجسته گچ‌بری شده است.

دیوار محراب مسجد جامع شوشتر

در انتهای شبستان مسجد جامع شوشتر دیوار محراب قرار دارد. این دیوار آجری و مرمت نشده است. محراب بر روی این دیوار قرار دارد و اطراف آن کتیبه‌ای بسیار طولانی از ابتدای دیوار شروع و تا انتهای دیوار به خط کوفی و به شیوه گچ‌بری نوشته شده است. در تصویر ۱ شکل شماتیک فضای دیوار محراب اصلی و محل قرارگیری کتیبه‌های کوفی آورده است.

تصویر ۱

نمای شماتیک قرارگیری کتیبه کوفی سوره یس
مسجد جامع شوشتر
منبع: نگارندگان

قسمت‌های (الف)، (ب)، (پ)، (ت) و (ث) شکل گفته شده شامل آیات ۸ تا ۲۳ سوره یس است. بر دیوار این محراب به خط کوفی تزیینی به شیوه گچ‌بری نوشته شده است. پس‌زمینه این کتیبه از تزیینات اسلیمی (گیاهی) است که بعضی قسمت‌های آن با نوشته ترکیب شده و به کتیبه متصل شده است. این کتیبه در دو سمت محراب نقش بسته است که ارتفاع آن از زمین ۱۶۰ سانتی‌متر است ولی در بالای قوس محراب این ارتفاع بیشتر می‌شود. در سمت راست محراب کتیبه‌ای به «ابعاد ۴۵*۱۰۵ سانتی‌متر و سمت چپ کتیبه سوره یس ۴۵*۲۱۵ سانتی‌متر است» (دلوران، ۱۳۹۵: ۱۳۶) کتیبه‌ای است به ابعاد سی و دو متر بر روی دیوار محراب (دیوار جنوبی شبستان) نقش بسته است. در قسمت الف انتهای آیه ۸ تا آیه ۱۱ طراحی شده است که به صورت ۱، ۲ و ۳ پشت سر هم به صورت خطی نوشته شده است. قسمت (ب) شامل آیه ۱۲ است که به نظر می‌رسد، تزیینات این قسمت با دیگر قسمت‌های این کتیبه کمی متفاوت است. امکان دارد دلیل آن سایدگی تزیینات گچی این قسمت باشد که در تصویر بازسازی شده به همان صورتی که وجود دارد اجرای سیستمی شده است. قسمت (پ) و (ت) کتیبه طبق شکل اشاره شده، آیه ۱۳ و بخشی از آیه ۱۴ است که در بالای قوس طاق محراب قرار گرفته است. ادامه قسمت (ث) است تا انتهای دیوار، آیه ۱۴ تا ۲۳ سوره یس گچ‌بری شده است. این قسمت نسبت به سایر کتیبه فضای بیشتری را به خود اختصاص داده است. قسمت (الف) و (ب) در دیوار محراب و در سمت راست قرار دارد. قسمت (ت) و (ث)، سمت چپ محراب و قسمت (پ) و (ح) بالای طاق محراب قرار دارد. قسمت (ح) در ارتفاع زیادی نسبت به زمین و بالای قوس محراب قرار گرفته است. بخش‌هایی از دیوار محراب اصلی مسجد جامع شوشتر تخریب شده اثری از آن وجود ندارد. فضای خالی کتیبه مذکور مرمت شده و به صورت ماکتی چاپ شده بر روی فضاهای خالی جای‌گذاری کرده است.

تصویر ۲

بخش‌هایی از سوره یس بر کتیبه کوفی دیوار
محراب، مسجد جامع شوشتر
منبع: نگارندگان

بیکره

فصل نامه، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
مطالعه مفردات کتیبه کوفی (سوره یس) مسجد جامع شوشتر
دوره هشتم شماره هفدهم - پاییز ۹۸
۷۲

در جدول های زیر کتیبه های اصلی از کتیبه های مرمت شده جداسازی شده را نشان می دهد.

جدول ۱. کتیبه های اصلی سوره یس مسجد جامع شوشتر. منبع: نگارندگان

 <p>تَهُم مَغْمُورُونَ ﴿٨﴾ وَجَنَّاتٍ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ جَنَّاتٌ وَمِنْ خَلْفِهِمْ جَنَّاتٌ مَقَاطِعُ أَمْثَلِهَا وَتَلَوْنَ عَلَيْهَا الْقُرْآنَ حَكِيمُونَ ﴿٩﴾ وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ</p>
 <p>نَحْيِ النَّوْذِيِّ وَيَكْفُرُ مَا قَالُوا وَ آتَاكَ هُمْ وَ كَلَّ شَيْءٌ</p>
 <p>قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ سَمَاءٍ إِلَّا نَجْمٌ مُرْتَقِنٌ ﴿١٠﴾</p>
 <p>أَتَجِدُ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يُرِيدُ الرَّحْمَنُ يَضْرِبُ لَكَ نَجْفًا أَوْ يَصَاعِقُكَ أَوْ يُصَلِّدُكَ ﴿١١﴾</p>

جدول ۲. قسمتهایی از کتیبه مرمت شده سوره (یس) مسجد جامع شوشتر. منبع: نگارندگان

 <p>أَخْبَتِيَّةٌ فِي إِيَّامٍ مُبِينٍ ﴿١٢﴾ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ وَجَعَلْنَا الْقُرْآنَ آيَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾</p>
 <p>الَّذِينَ نَزَّلْنَا فِي سُلُوفٍ مَبِينَةٍ ﴿١٤﴾ فَتَلَوْنَهَا بِأَلْسِنَتِكُمْ وَأَعْيُنِكُمْ وَتَذَكَّرُونَ ﴿١٥﴾</p>
 <p>تَنْتَهُوا لِقُرْبَتِكُمْ وَلِيَمْسَنَكُمْ مِمَّا آدَبَ إِلَيْهِمْ ﴿١٦﴾ قَالُوا طَائِفُكُمْ</p>

با استخراج و بازسازی مفردات کلمات کتیبه کوفی سوره یس می توان دقیق تر ساختار خط کوفی تزیینی مورد استفاده در این کتیبه را بررسی کرد. تمام مفردات استخراج شده از متن کتیبه در جدول صفحات بعد آورده شده است. در این جدول ها با تنوع بسیار زیاد و طراحی مفردات کلمات مواجه هستیم. در برخی حروف کتیبه مانند حروف (ن) و (و) این فراوانی بیشتر هم هست.

مفردات کلمات کتیبهی سوره یس بردیوار محراب مسجد جامع شوشتر

جدول ۳. مفردات کتیبه سوره (یس) مسجد جامع شوشتر. منبع: نگارندگان

حروف تعداد تنوع حروف در کتیبه	اول / وسط / آخر
(الف) تنوع ۲۲ نوع	
(ب/ت/ث) تنوع ۸ نوع	
(ح/ج/خ) تنوع ۱۱ نوع	
(د/ذ) تنوع ۱۲ نوع	
(ر/ز) تنوع ۱۳ نوع	
(س/ش) تنوع ۶ نوع	
(س/ش) تنوع ۶ نوع	
(ط/ظ) تنوع ۲ نوع	
(ع/غ) تنوع ۱۳ نوع	
(ف/ق) تنوع ۱۰ نوع	
(ک) تنوع ۷ نوع	
(ل) تنوع ۱۴ نوع	
(م) تنوع ۱۰ نوع	
(ن) تنوع ۳۵ نوع	
(و) تنوع ۳۱ نوع	

حروف تعداد تنوع حروف در کتیبه	اول / وسط / آخر
(ه) تنوع ۱۹ نوع	
(ی) تنوع ۱۷ نوع	
(لا) تنوع ۸ نوع	

کیفیات بصری خط در مفردات خط کوفی سوره یس

«تناسب بین حروف متضاد، حروف دارای دور و حروف دارای سطح، بیشترین اهمیت را در خط دارد. وجود نظام موزون و یکنواخت و درعین حال پویا نقش مهمی در ساختار زیبایی کتیبه‌ها ایفا می‌کند. خطوط افقی باعث ایجاد حس آرامش در متن می‌شود. گاه برخی اضلاع افقی یک کلمه بیش از معمول امتداد و کشش می‌یابد. خط کوفی از جنبه‌های گوناگون دارای ویژگی‌های زیبایی شناسانه است از جمله موارد استقامت ظریف و کامل خطوط عمودی و افقی که در اندک کجی و خراش یا دندان‌های نگارش شده و همچنین توجه به کرسی و رعایت توازی کامل میان اضلاع عمودی و افقی حروف، در آن دیده می‌شود از دیگر موارد تناسب در ترکیب حروف پیوسته یک کلمه از لحاظ فاصله، ارتفاع، شکل و یکنواختی در حروف ناپیوسته در این خط است. دوایر حروف کوفی بر اساس قواعد هندسی خاص صورت گرفته‌اند. همین‌طور به تناسب و ترکیب در سطر و صفحه توجه شده‌است و قرارگیری خطوط عمودی و دورها (حروف مدور) باعث ایجاد تعادل بصری و تناسب در متن کتیبه است. حروفی مثل (د)، (ک)، (ط) را تاجایی که فضا در اختیار باشد؛ می‌توان کشیده نوشت. فاصله بین حروف تقریباً مساوی است.» (شمیل، ۱۳۸۶: ۳۰) در کتیبه سوره یس مسجد جامع شوشتر تک حروف (ن)، (ر)، (ک)، (د)، (ی)، (و) هم ارتفاع با حروف ارتفاع دار (عمودی) مانند (الف)، (ل) و (ط / ظ) نوشته می‌شود.

جدول ۴. نمونه کشیدگی‌های حروف (د)، (ک) و (ط / ظ) در کتیبه سوره یس. منبع: نگارندگان

نمونه کشیدگی‌های (د)	نمونه کشیدگی‌های (ک)	نمونه کشیدگی‌های (ط)

تساوی دوایر چشم‌های (م)، (ف)، (ق)، (ه) و (و) در کتیبه کوفی تزئینی سوره یس دیوار محراب اصلی مسجد جامع شوشتر نیز از ویژگی‌های این کتیبه محسوب می‌شود.

جدول ۵. نمونه تساوی دوایر چشم‌های (م)، (ف/ق)، (ه) و (و) در کتیبه کوفی سوره یس. منبع: نگارندگان

نمونه تساوی دوایر (ف/ق)	نمونه تساوی دوایر (و)	نمونه تساوی دوایر (م)	نمونه تساوی دوایر (ه)

بصیرت

فصل نامه، دانشکده هنر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
مطالعه مفردات کتیبه کوفی (سوره یس) مسجد جامع شوشتر
دوره هشتم شماره هفدهم - پاییز ۹۸
۷۵

«درخط کوفی علاوه برحروف مشابه، شکل های بعضی با برخی دیگر تشابه دارد که در وقت خواندن موجب اشتباه می شود مثل (ر) و (و) که نزدیک به هم نوشته می شوند یا (ع)، (ف)، (ق) و (م) که در اول و وسط کلمه با جزئی تفاوت نسبت به هم است و برای رفع این مشکل لازم است نویسنده بین این حروف مشابه تفاوت آشکار قائل شود. مثلا بین (د) و (ک) همیشه کوتاه و کوچک نوشتن (د) و دراز و بزرگ نوشتن (ک) را رعایت کند» (فضائی، ۱۳۶۲: ۱۹۰). در کتیبه سوره یس مسجد جامع شوشتر حروف (ک)، (د) و (ط / ظ) بسیار به هم شبیه هستند و هم چنین حروف (ن) و (ر) نیز بسیار مشابه هم نوشته می شود وجود این مسأله در کلمات بدلیل شباهت بسیار زیاد که در بین این حروف وجود دارد باعث شده ازخوانایی آن ها کاسته شود. حرف (و) به دو صورت کوتاه و کشیده و هم ارتفاع با (الف) ها نوشته شده است. حرف (و) کوتاه، خود دارای ۱۷ نوع تنوع در طراحی است. حرف (و) کشیده نیز خود دارای ۱۴ نوع طراحی می باشد.

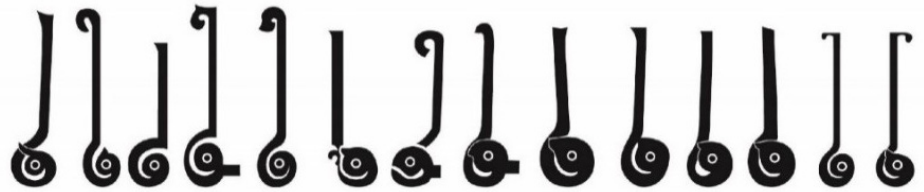
تصویر ۳

تک حرف (و) با طراحی کوتاه در کتیبه سوره (یس)
مسجد جامع شوشتر
منبع: نگارندگان

تصویر ۴

تک حرف (و) با طراحی کشیده هم ارتفاع حرف (الف)
در کتیبه سوره (یس) مسجد جامع شوشتر
منبع: نگارندگان

از خصوصیات کتیبه کوفی سوره یس مسجد جامع شوشتر ارتفاع حروف عمودی مانند (الف)، (ط / ظ)، (ل) است و طراح، حروفی مانند (ن)، (ر)، (د)، (ک)، (و) و (ی) تا جایی که معمار فضا در اختیارش قرار داده کشیده و هم ارتفاع با حروف ارتفاع دار طراحی کرده است.

جدول ۶. حروف ارتفاع دار هم ارتفاع با (الف) ها. منبع: نگارندگان

حروف	حروف ارتفاع دار
(و)	
(ط / ظ)	
(د / ذ)	
(ر)	
(ک)	
(ن)	

فاصله میان حروف و کلمات تقریباً مساوی است. حرکت هماهنگ که حاصل ترکیب متناسب حروف افقی و عمودی است از خستگی چشم جلوگیری می‌کند و این ترکیب متناسب دارای قاعده و قوانین است که در کتیبه‌های ابتدایی اندازه‌های حروف به این دقت رعایت نمی‌شد ولی در قرن‌های پنجم و ششم خوانایی کتیبه‌های کوفی تزیینی کم شده و در عوض به زیبایی ساختار آن‌ها اضافه شده و قواعد و قوانینی برای آن‌ها وضع شده است. از ویژگی‌های این خط نیز استفاده از نقوش اسلیمی در پس زمینه کتیبه است. این خط از نوع کوفی گل و برگ‌دار می‌باشد. «این نوع خط کوفی غالباً در زمینه‌ای از گل و برگ و اسلیمی قرار داده می‌شود و یا انتهای حروف آن تبدیل به شاخه‌های باریک گیاهی می‌گردد. به این نوع، اگر با شاخه‌های گیاهی همراه باشد، می‌توان مشجر اطلاق کرد» (زمانی، ۱۳۵۲: ۲۹) و تلفیقی با خط کوفی ساده است. به دلیل اینکه بیشتر حروف کلمات این کتیبه انتهای حروف دارای برگچه‌های دولبی یا سه لبی نمی‌باشد. کوفی ساده «حرف این نوع کوفی به صورت اصلی و بدون ملحقات یا تغییرات است ولی گاهی دسته حروف آن دراز یا پهن می‌شود و با این‌که خود یا زمینه‌اش مزین نیست، می‌تواند یک حاشیه جالب توجه را القاء نماید.» (زمانی، ۱۳۵۲: ۲۸) می‌توان گفت این کتیبه تلفیقی از کوفی ساده و کوفی گل و برگ‌دار است.

نتیجه

پس از تحلیل مفردات کتیبه سوره یس نتایج حاصله به شرح پیش روست. حرف (الف) ۸ نوع، (ب/ت/ث) ۸ نوع، (ح/ج/خ) ۸ نوع، حرف (ذ/د) ۱۲ نوع، حرف (ز/ر) ۱۳ نوع، (س/ش) ۶ نوع، حرف (ص/ض) ۴ نوع، حرف (ط/ظ) ۲ نوع، حرف (ع/غ) ۱۳ نوع، حرف (ف/ق) ۱۰ نوع، حرف (ک) ۷ نوع، حرف (ل) ۱۴ نوع، حرف (م) ۱۰ نوع، حرف (ن) ۳۵ نوع، حرف (و) ۳۱ نوع، حرف (ه) ۱۹ نوع، حرف (ی) ۱۷ نوع و حرف (لا) دارای ۸ نوع است. حروف (ن) و (و) بیشترین تعداد تنوع در طراحی را دارا هستند. حروف (ن)، (ر)، (ک)، (د)، (ی)، (و) در کل کتیبه با توجه به تنوع حروف در بعضی کلمات به صورت کشیده و هم ارتفاع با حروف ارتفاع دار مانند (الف)، (ل)، (ط/ظ) نوشته شده اند و این امر باعث رعایت تناسبات و با توجه به کلمه، طراحی حروف در فضای کلمه شکل گرفته است. حروف (ک)، (د)، (ط) در متن کتیبه بسیار به یکدیگر شباهت دارند و همچنین حروف (ن)، (ر) نیز در برخی کلمات بسیار شبیه به یکدیگر طراحی شده اند و این شباهت باعث کاهش خوانایی آن‌ها در متن شده است. حروف چشمه‌دار مانند (ف/ق)، (و)، (م)، (ه) دارای تساوی در دوایر چشمه‌های این حروف در کتیبه است.

پی نوشت

1. Kufic Stone Inscription Culture, Script, and Graphics: The Aesthetic Art and Global Heritage of Early Kufic Calligraphy , S.M.V Mousavi jazayeri, S. M. H. Mosavi jazayeri, L. M. Christian, 2013, New York-Ulm, Blautopublishing
2. Kufic Inscriptions of the historic grand mosque of shoushtar . S.M.V. Mousavi jazayeri , Patrik RinggenbergPerette E. Michelli , Ali Mohammad Chaharmahali , S.M.H. Mosavi Jazayeri

منابع

- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۳). خوزستان و تمدن دیرینه آن. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی.
- امید بخش، سارا (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مساجد با نگاهی معطوف به مسجد جامع شوشتر و مساجد هم عصر آن به عنوان معماری ایرانی اسلامی. معماری شناسی. دوره ۱. شماره ۱. ص ۱-۱۰.
- زمانی، عباس (۱۳۵۲). خط کوفی تزیینی در آثار تاریخی اسلامی ایران. مجله اثر شماره ۱۲۸.
- شمیل، آنه ماری (۱۳۸۶). خوش نویسی اسلامی. ترجمه مهناز شایسته فر. تهران: انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.

- جزایری شوشتری، سید عبدالله (۱۳۲۸). تذکره شوشتر. سایت اختصاصی استاد محمد باقر نیرومند. (www.mohamadbagherniroumand.ir)
- فضایی، حبیب الله (۱۳۶۲). اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی). اصفهان: انتشارات مشعل.
- قوچانی، عبدالله؛ رحیمی فر، مهناز (۱۳۸۰). کتیبه‌های مسجد جامع و امامزاده عبدالله شوشتر. تهران: پژوهشکده زبان و گویش.
- دلاوران، ابراهیم (۱۳۹۵). مطالعه زیبایی شناسی کتیبه‌های اسلامی شوشتر از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجار (نمونه‌های موردی: ۱. مسجد جامع شوشتر ۲. امامزاده عبدالله شوشتر ۳. بقعه سید محمد گلابی). استاد راهنما: حمیدرضا قلیچ‌خانی. پایان نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی. تهران: دانشگاه سوره.